

Tarihi Bir Vesika Olarak Hac Seyahatnameleri:
Moralı Bahtî'nin '*Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc*' Örneği

Şerife Eroğlu Memiş*

Giriş

*“Kîmi idüb merhale-i Rûm-ı tay
Kîmisi erbâb-ı memâlik-i Rey
Kîmisi huccâc-ı arâzi-i Hind
Kîmisi mensûb-ı ekâlim-i Sind
Kîmi kadem-sûde-i Berber-zemîn
Kîmi Yemen halkı kimi ehl-i Çîn
Her biri nâzır ola kim nev-'arus
Her birinin hâhişidür hâk-pâs”¹*

Manzum bir hac rehberi niteliğinde kaleme alınan on yedinci yüzyıl şâiri Moralı Bahtî tarafından telif edilen '*Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc*' isimli manzum eserden iktibâs edilen yukarıdaki dizelerde her yıl Kamerî takvime göre Zilhicce ayının ilk yarısında Mekke ve Medine'de bulunmak üzere, İslam dünyasının dört bir yanından kalabalık kabileler halinde yolculuk yapan hacı adayları tasvir edilmiştir. Kimi Anadolu'dan, Rey'den, Hindistan'dan, Pakistan'dan kimisi de Kuzey Afrika'dan, Yemen ve Çin'den hac niyeti ile yola çıkan hacı adaylarının her biri adeta bir yeni gelin gibi Hakk'a kavuşmak arzusuyla yola revan olurlardı. Anderson'ın da 'Hayali Cemaatler' adlı çalışmasında belirttiği gibi, bu yola revân oluş sadece mekânda gerçek bir yolculuk olarak değil, aynı zamanda başka türlü bağlantılı olmayan bölgeleri bütünleştirebilecek ortak bir hayali manzara olarak haccın önemine işaret etmiştir.² Hacılarla birlikte çok dilli, çok kültürlü, çok mezhepli bir kent haline gelen Haremeyn şehirleri yüzyıllar boyunca İslam devletleri ve toplumları açısından

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, serife.memis@hbv.edu.tr ORCID:0000-0003-2880-8602

1 Moralı Bahtî, *Menâzil fî-Menâsiki'l-Hacc*, 22b, Süleymaniye Ktp., Aşir Efendi, no. 123.

2 Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, rev. Ed., Verso, London NewYork, 1991, s. 53-55.

özel bir konuma sahip olmuşlardır. İşlam coğrafyasının çeşitli yerlerinden Mekke ve Medine'ye zaman zaman da ziyaret maksadı ile Kudüs ve el-Halil'e gelen hacılar oldukça renkli bir halklar topluluğu olarak Müşlüman cemaatler arasında irtibatlar kurmuşlar ya da var olan irtibatları güçlendirmişlerdir.

Hac yolculuklarını konu edinen metinler, Osmanlı dönemi Türk edebiyatında seyahatnameler içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Genellikle Osmanlı'nın yönetici zümresine mensup âlimleri ve devlet adamları tarafından yazılan hac seyahatnamelerinin telif sebebi müelliflerin inanç, eğitim ve bakış açlarına göre çeşitlilik arz etmiştir. Müstakbel hacılara yardım ve haccın ifası konusunda rehberlik etme gayesi taşıyan seyahatnameler, hac güzergâhı ve güzergâhın mevcut durumu hakkında ayrıntılı bilgiler de sunmuşlardır. Ancak en temelde, bu kutsal yolculukta hacıların edindikleri tecrübe ve izlenimler, sonraki hacı adaylarının kutsal yerleri bulabilmesi ve hac görevlerini doğru ve ağırbaşlı bir biçimde yerine getirebilmeleri gibi pratik amaçlarla kimisinde günü gününe, kimisinde de yolculuk sonrasında kayıt altına alınmıştır.³

Hacı adaylarının genellikle sekiz aydan daha fazla süren yolculuk izlenimlerinin tasvir edildiği bu metinlerde içerik bakımından Peygamberin ve sahabelerinin eylemleri gibi olayların yanı sıra çoğu belli başlı camilere ait tarihi bilgilere yer verilmiştir. Bu nedenle hac seyahatnameleri hem dinsel yapıtlar hem de zaman ve mekânda yer almış eylem ve nesnelere betimlenmesi bakımından önemli tarihi belgelerdir.⁴ Kaleme alındıkları dönemde Osmanlı coğrafyası, uğranılan menzillerin topografik özellikleri, tarihi şahsiyetler ve tarihi olaylara ilişkin bilgileri de ihtiva etmektedirler. Konaklanılan menzillerdeki vakıf hayrât yapılarının mevcut durumları, mimari özellikleri, buralarda sunulan hizmetlerden de bahsedilmektedir.

3 Menderes Çoşkun, Osmanlı'da hac seyahatnameleri yazımını, Nâbi'nin eserini merkeze alarak incelediği tezinin girişinde orta çağda kaleme alınmış Arapça, Farsça ve Osmanlıca hac seyahatnamelerine dair genel bilgiler verir. Menderes Çoşkun, *Ottoman Pilgrimage Narratives and Nabi's Tuhfetü'l-Harameyn*, (Yayınlanmamış doktora tezi), Durham Üniversitesi 1999, s. 17-100. Örneğin, Mağribli müşlümanların kaleme aldığı hac seyahatnameleri için bkz. Abderrahmane El Moudde, "The ambivalence of *rihla*: community integration and self-definition in Moroccan travel accounts, 1300-1800", Dale F. Eickelman and James Piscatori (eds.), *Muslim Travellers: pilgrimage, migration, and the religious imagination*, Routledge, London 1990, s. 69-84; Orta Asya bölgesinden hacılara ait metinler için bkz. Norihiro Naganawa, "The hajj making geopolitics, empire and local politics: A view from the Volga-Ural Region at the turn of the nineteenth and twentieth centuries", *Central Asian Pilgrims: Hajj Routes and Pious visits between Central Asia and Hijaz*, ed. Alexandre Papas-Thomas Welsford, Thierry Zarcone, Berlin 2012, s. 168-198; Sharifa Tosheva, "The pilgrimage books of Central Asia: routes and impressions (19th and early 20th centuries)", *Central Asian Pilgrims*, s. 234-249.

4 Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar, (1517-1638)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1995, s. 14.

Osmanlı'nın payitahtundan,⁵ Anadolu ve Rumeli'den,⁶ Şam'dan,⁷ Kahire'den,⁸ Kuzey Afrika'dan,⁹ Mekke'ye Medine'ye uzanan çok geniş bir coğrafya üzerindeki önemli yerleşim birimlerinin gelişimleri hakkında da dolaylı ancak oldukça önemli bilgiler verirler. Bu nedenle gerek hacca gidilen dönem, gerek takip edilen yollar ve anlatım şekilleri bakımından çeşitlilik arz eden hac seyahatnameleri, kaleme alındıkları yüzyıllar itibarıyla değişen, farklılaşan pek çok konuda ihtiva ettikleri tarihi bilgiler nedeniyle de önemli tarihi vesikalardır.

Temelde '*menâsik-i hacc*' ve '*menâzil-i hacc*' adıyla iki ayrı başlık altında incelenebilecek seyahatnamelerden; '*menâsik-i hacc*'lar, yani haccın şartları, hacda yerine getirilmesi gereken vazifeler ile ilgili de hac el kitapları niteliğindedir. Bunlar arasında bu çalışmanın da konusunu teşkil eden Moralî Bahtî'nin '*Manzûme fi-Menâsiki'l-Hacc*', Nâ'î Mehmed Efendi'nin '*Manzûme der Menâsiki'l-Hacc*', Abdurrahman Gubârî'nin '*Menâsiki'l-Hacc*', Edirne Müftüsü Fevzi Efendi'nin '*İyânü'l-Mesâlik*' adlı eserleri sayılabilir. '*Menâzil-i hacc*'lar ise hac güzergâhı üzerinde uğranılan menzillerdeki cami, velî türbeleri, han, gıda ve su durumu ile yolun durumunu tasvir eden metinlerdir.¹⁰ Hacı Seyyid Rızâ'î'nin '*Tuhfetü'l-menâzili'l-Ka'be*', Cûdî'nin '*Merâhilü Mekke mine's-Şâm*' adlı eserleri hac kervanının güzergâhını manzum şekilde kısaca tasvir ederken, Abdurrahman Hibri'nin '*Menâsik-i Mesâlik*', Kadri'nin '*Menâzili't-Tarîk ilâ Beyti'llâhi'l-atîk*' ve Mehmed Edib'in '*Nehcetü'l-Menâzil*' gibi eserlerinde hac güzergâhı ve haccın ifası hakkında ayrıntılı bilgiler nesir şeklinde kaleme alınmıştır. Bunların yanı sıra genel kütüphanelerle özel kütüphanelerde yazarları bilinmeyen *menâzil* ve *menâsik* türünde birçok eser de mevcuttur.¹¹

Müellif, eseri ve kaleme alındığı dönem bakımından da bu eserler, Osmanlı toplumundaki farklı grup veya kesimleri tanımada da önemli bir yere sahiptirler. Zira

- 5 Örn. bkz. Bahri, *Üsküdar'dan Şam'a Kadar Konaklar*, Süleymaniye Ktp., Mihrişah Sultan, no. 322/5.
- 6 Örn. bkz. İ. Hakkı Aksoyak, *Nâtk Mehmed Efendi, Tuhfe-i Nâtk*, Ketebe Yayınları, İstanbul 2000; Ali Rıza Özüygun, ve Şefika Yapıcı, "Bosnalı Hacı Yusuf Livnjak'ın Hac Seyahatnamesi", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, (1), 2004, s. 36-74.
- 7 Örn. bkz. Cûdî, *Merâhilü Mekke mine's-Şâm*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, no. 4886/3.
- 8 Örn. bkz. Şerife Eroğlu Memiş, "17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı Mısır Hac Güzergâhı-Kahire'den Mekke'ye Hac Menzilleri", *Kadim Akademi SBD*, C IV, S. 2 (2020), s. 39-63.
- 9 Örn. bkz. Ahmet Kavas, "Afrikalı Sultanların Destanlaşan Hac Seyahatleri", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 18 (2008), s. 89.
- 10 Detaylı bilgi için bkz. Rahmi Yaran, "Hac" maddesinin literatür alt maddesi, *DİA*, 1996, C XIV, s. 410-413.
- 11 Değerlendirme için bkz. Menderes Coşkun, *Mensûr Osmanlı Hac Seyahatnameleri ve Nâbi'nin Tuhfetü'l-Haremeyn'i*, Kültür Bakanlığı Yayınları., Ankara 2002, s. 50.

bu eserler Osmanlı toplumunu oluşturan ve Müslüman olan her kesimden insan tarafından o kesimin beklenti ve temayüllerine göre de kaleme alınmışlardır. Tezkirelerin, modern tarih ve ansiklopedilerin haklarında çok az bilgi verdiği bu önemli kaynaklar mevcut çalışmalarda ise ya dilbilgisi bakımından incelenmiş ya da İslam fihri açısından hac ibadeti pratikleri bakımından değerlendirilmiştir.¹² Bu bakımdan sayıları ve vasıfları az da olsa bu eserler tarihi bir perspektiften yeniden incelenmelidir.

Bu bağlamda, mevcut çalışma manzum bir hac rehberi niteliğinde kaleme alınan on yedinci yüzyıl şâiri Bahtî tarafından telif edilen ‘*Manzûme fî-Menâsiki’l-Hacc*’ isimli manzum eseri konu edinmiştir. Tarihi kaynaklar olarak hac rehberlerini gündeme getirmeyi amaçlayan çalışmada, eser; öncelikle müellifi, konusu ve bölümleri, dil ve yazılış özellikleri bakımından kısaca tanıtılacaktır. İkinci bölümde, metin yazılış gerekçesi ve içeriği bakımından incelenecektir. Üçüncü bölümde ise, benzer çalışmalarla karşılaştırılarak Bahtî’nin eserinin farklı yönleri tahlil edilmeye çalışılacaktır. Klasik İran şairi Molla Câmî’nin Hicaz’daki kutsal yerler için yazdığı bazı beyitleri iktibas ederek veya Türkçeye çevirerek eserine derceden Bahtî’nin eseri bu çok yaygın türün edebi örneklerinden olması sebebiyle önemsenmiştir.¹³ Mekke ve Medine’nin yanı sıra Kudüs ve el-Halil kentlerinde bulunan kutsal mekânların

12 Örn. bkz. Mehmet Gümüşkuşç, *Morali Bahtî’nin Menâsiki Haccı, Giriş-Dil İncelemesi-Metin-Sözlük-İndeks-Tıpkı Basımı*, Akademi Titiz Yay., İstanbul 2013; Tarık Çelik, *Yusuf Sınannedin bin Yakub’un Menâsik-i Hac İsimli Eseri (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, (Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karabük 2016; Bilgehan Ayata, *Diyarbakırlı Molla Mustafa’nın Menâsik-i Hacc Adlı Eseri Üzerine Bir Dil İncelemesi*, (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2013; Âmine Gül, *Abdurrahman Gubârî’nin Hayatı, Eserleri ve Menâsik-i Hac Adlı Eseri (Edisyon Kritik)*, (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006; Hasan Aksoy, *Kâmil, Hayatı-Eserleri ve Menâsik-i Hacc’ı*, (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2005; Şule Dünder, *“Sâid b. Ebî Arîbe ve “Kitâbu’l-Menâsik” Adlı Eserindeki Rivayetlerin Değerlendirilmesi*, (Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Hadis Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2011; Dilara Pınar Arıç, *Sünbülî Sinân’ın Menâsik-i Hacc’ı (Giriş-İnceleme-Tenkili Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, (Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne 2015.

13 Şöhretini kazandıktan sonra Molla Câmî ismiyle anılan Nureddin Abdurrahman Câmî, Horasan’a bağlı Câm kasabasında 1414’te doğmuştur. Genç yaşta ilim çevrelerinde kendini kabul ettiren Câmî, Sadeddin Kaşgarî’ye mürit olmuştur. 1472’de ilerlemiş yaşına rağmen Hacc’a giden Câmî, 1492 yılında vefat etmiştir. Yaklaşık 99 eser meydana getiren ve zamanının büyük ilimlerine vakıf olan Câmî, İran’ın son klasik şairi sayılmıştır. Şaire ve eserlerine ilişkin detaylı bilgi için bkz. Ömer Okumuş, “Câmî”, *DİA*, İstanbul 1993, VII, s. 94; Zeki Velidi Togan, “Câmî”, *İA*, İstanbul 1977, III, s. 16; Asaf Halet Çelebi, *Molla Câmî*, Ankara 2002.

renkli tasvirlerine de yer verilen çalışma, tasvir ettiği mekânları topografyaları ile belgelemekle birlikte, bu anlamda da farklı bir hac rehberi olma özelliğine sahiptir.

Moralî Bahtî Hayatı ve Eserleri

Adından da anlaşılacağı üzere Bahtî Moralîdir. Mora yaklaşık 300 yıl Osmanlı idaresinde kalmıştır. Doğum ve ölüm tarihleri hakkında net bir bilgi bulunmayan Bahtî, 16. yüzyılın ortalarından 17. yüzyılın ortalarına kadar uzun hayat sürmüş bir divan şairidir. Ancak Bahtî ile ilgili bilgilerimiz sınırlıdır. Bursalı Mehmet Tahir tarafından hazırlanan Osmanlı Müellifleri adlı kitapta Bahtî'nin Mora'ya bağlı İzdin¹⁴ kasabasına mensup, *elsine-i selâseyi* (Arapça, Frasça ve Türkçe) iyi bilen nazım ve nesre muktedir faziletli şairlerden olarak tanımlanmıştır. 'Mecmûa-i Münşe'âl', H. 989 (M. 1582) tarihinde kaleme aldığı 150 beyitlik 'Tuhfetü'l-Efjâr der-Cevâb-ı deryâ-yı Ebrâr' isminde Farsça bir manzumesi, müretteb Türkçe bir Divân-ı ve Yıldız ve Amasya Beyazıt Yazma Eserler Kütüphanelerinde Türkçe bir manzumesi olduğu da kayıtlıdır.¹⁵ Bahtî adı ile Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi Kataloğu'nda ise 'Manzûme-i Vasîyeti Birgivi' adlı bir çalışma da kayıtlıdır.¹⁶

Ayrıca, Bahtî'nin 17. yüzyıl Osmanlı padişahlarından Sultan İbrahim'e Hicri 1050 (M. 1640) yılında takdim edilmiş, 1298 beyitten oluşan siyasetname türünde 'Tuhfetü'l Fakîr' isimli bir mesnevisi de bulunmaktadır. Elipek, siyasetname türünde hazırlanmış bu mesnevi üzerine hazırlamış olduğu yüksek lisans tezinde; Bahtî'nin eserinin sebab-i telif bölümünde Osmanlı padişahlarından Sultan Han İbrahim'e takdim ettiğinin belirtilmesini ve Sultan İbrahim döneminde şeyhülislamlık ve veziriazamlık görevlerini yürüten Yahya Efendi ve Mustafa Paşa'yı övmesinin yazının yaşadığı yüzyıl hakkında ipuçları verdiğini belirtmiştir. Ayrıca, Bahtî'nin oğlu olabileceğini belirttiği 'Kâdirî' hakkında da 'Tezkâre-i Rızâ'da asıl adının Abdul-kâdir Çelebi olduğu ve babasının adının da Bahtî Efendi olduğu yazılıdır. Okumuş, bilgili bir şair olan Kâdirî de dönemin en büyük üniversitesi sayılan Samaniye

14 "Orta Yunanistan'da bugünkü adı Lamia olan şehir. Selanik-Atina demiryolu üzerinde olup Lamia körfezine dökülen Spercheios (Aksu) nehrinin geçtiği ovanın kuzey kısmında kurulmuştur. Osmanlılar zamanında (1424-1832) Eğriboz sancağına bağlı bir kazanın merkeziydi. Bu dönemde İslami karak-terin ağırlıklı olduğu şehirde 19. yüzyılın başına kadar Müslüman nüfus çoğunluğu oluşturuyordu" Machiel Kiel, "İzdin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C XXIII (2001) s. 505.

15 Bursalı Mehmet Tahir, Osmanlı Müellifleri, İstanbul H. 1333 C II, s. 98; Moravî Bahtî, *Manzûme*, Amasya Beyazıt Yazma Eserler Kütüphanesi, 05 Ba 1515. Eserin kapak sayfasından sonraki sayfasında ise, "Manzûme-i Bahtî, Birgili'nin Vasîyet risâlesine yapılan manzûme şerhidir." denilmektedir.

16 Bkz. Bahtî, *Manzûme-i Vasîyeti Birgivi*, Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi, 06 Hk 4384.

Medresesi'nde görevlidir. Sultan İbrahim'in tarih kâtipliğini yapmaktadır.¹⁷ Dolayısıyla, Bahtî ve Kâdirî, Sultan İbrahim dönemine şahitlik etmişlerdir. Kâdirî'nin dönemin en meşhur medresesinde görev yapabilmesi ve Sultan İbrahim'in tarih kâtipliğini yürütebilmesi için o zamana kadar kendisine kariyer yapması şarttır. Neticede baba ve oğul arasındaki yaş farkı ve kariyer yapabilmek için geçen müddet düşünüldüğünde, Bahtî'nin bu eserini bitirdiğinde yaşlılık dönemlerinde olması muhtemeldir.¹⁸ Bununla birlikte eserin iç kapağında bulunan bilgide, Bahtî'nin '*Tuhfeti'l-Efkâr Der-Cevâb-ı Deryâ-yı Ebrâr*' adlı eserini H. 989 (M. 1582) yılında tamamladığı söylenmektedir. Bu eserin (*Tuhfeti'l Fakîr*) bitiş tarihinin H. 1050 (M. 1640) yılı olduğunu da değerlendirildiğinde Bahtî'nin yaşının 80-90 aralığında olması muhtemeldir. Bu da Bahtî'nin 16. yüzyılın ortalarından 17. yüzyılın ortasına kadar uzun bir hayat yaşadığını gösterir. Şair, eserde *matlâb*ının (isteğinin) Vidin¹⁹ kazası yöneticiliği olduğunu belirtmektedir. Eserin türünün de siyasetname olduğu düşünüldüğünde, Bahtî'nin yönetici vasfı, bilge bir kişi olduğu da söylenebilir. Elipek, Bahtî'nin Osmanlı Devleti'nde yönetici olmak istemesini, üç dile vakıf olduğunun belirtilmesini; eserinde din, tıp, tarih, edebiyat gibi alanlarda bilgisini göstermesi onun okuyup tahsil görmüş, iyi bir eğitim almış, ilmî yönden kendisini geliştirmiş bir zat olduğunu gösterdiğini belirtmiştir.²⁰

Çalışmanın konusunu teşkil eden ve '*Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc*' adını taşıyan ve 1053/1643 yılında Morali Bahtî tarafından kaleme alınan eser, Süleymaniye Kütüphanesi Aşir Efendi Bölümü'nde 123 numara ile kayıtlıdır. Gümüşkılıç eserin tek nüsha olduğunu belirtmiştir. Tütüncü, Köprülü ve Berlin'de de birer nüshaları olduğunu belirtmesine rağmen, bu nüshalar tespit edilememiştir.

Harekeli nesih ile kaleme alınan eser, 41 varaktır. Siyah renkli bir cilde sahip şemseli yazmanın, şemsesi süslemelidir. Kitabın ser-levhası bulunmaktadır. Ser-levha renkli çiçeklerle süslenmiş ve ser-levhanın ortasında bir besmele yer almaktadır. Eserde beyitler düzenli yeşil cetvellerle çizili alanın içine oturtulmuştur. Başlıklar ve hac esnasında okunacak dualar kırmızı mürekkeple belirtilmiştir. Her sayfada

17 Gencay Zavotçu, *Zehr-i Mâr-Zâde Seyyid Mehmed Rızâ Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Tézkiresi*, Kocaeli 2009, s. 126-127.

18 Abdulkerim Elipek, *Bahtî'nin Manzum Bir Eserinin Transkripsiyonlu Metni ve İncelenmesi*, (On dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun 2015.

19 "Bulgaristan'da tarihi bir şehir. Bulgaristan'ın kuzeybatı köşesinin en ucunda Tuna nehrinin sağ kıyısı üzerinde küçük bir sanayi ve liman şehridir" Machiel Kiel, "Vidin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C XXXXIII, İstanbul 2013, s. 103.

20 Elipek, *Bahtî'nin Manzum*.

15 satır bulunmakla beraber el yazmasında geçen dualardan dolayı çoğu zaman beyitler 15'in altına iner. Eserin belki de en önemli özelliği çizimleridir. Eserin içerisinde sayıları 20 sayfa kadar olan, renkli el çizimleri bulunmaktadır. Bahtî, hacca gitmediği halde, hacca giden insanların anlattıklarından sonra içinde büyük bir hacca gitme iştihakı belirmiş ve böyle bir eser yazmaya karar vermiştir. Eserini yazarken hacca gidenlerden faydalandığını belirtmiştir.²¹ Peki, hacca gitmeden bu çizimleri nasıl yapabilmiştir? 1643 tarihinde kaleme alınan bu eserin istinsah tarihi ise muhtemelen 18. yüzyıldır.²²

Resim 1: Morali Bahtî, *Manzûme fi-Menâsiki'l-Hacc*, 7b.

Eserin tamamı 770 beyitten oluşmaktadır. Yukarıda da belirtildiği üzere kitabın bazı sayfalarında renkli resimler ve hacda okunacak dualar bulunmaktadır. Ki-

21 Morali Bahtî, *Manzûme fi-Menâsiki'l-Hacc*, 38'a.

22 Eserin orijinali, transkribe edilmiş hali, sözlük ve indeksten oluşan detaylı bir inceleme için bkz. Gümüşkalç, *Morali Bahtî'nin*.

taпта haccın farziyetinden, haram aylardan, umreden, haccın şartlarından, hac çeşitlerinden, haccı ihlâl edenlerin karşılaştıkları cezalardan, Mekke-i Mükerreme, Ravza-i Mutahhara'nın özelliklerinden, Arafat'dan, Mekke'nin yakınlarındaki birtakım dağlardan, yerleşim yerlerinden, hacıların ihrâma girdikleri mikât bölgelerinden, Safâ ve Merve tepelerinden, Merve'deki çarşılardan bahsedilmektedir.²³

Bahtî, Molla Câmi'den oldukça etkilenmiştir. Kendisi Mevlânâ Câmi'den etkilenildiğini eserin sonunda “*min kelâmi Mevlânâ Câmi' bi-emri't-tevvâb*” (39b) ifadeleriyle belirtmiştir. Nitekim eserde yer alan birkaç Farsça beyitte Câmi'nin tesiri görülmektedir.²⁴

Mehmet Gümüşkılıç tarafından dil bakımından incelenen Bahtî'nin *Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc* adlı çalışması, görselleri bakımından Charlotte Maury tarafından bir sempozyum bildirisinde sunulmuştur.²⁵

“*Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc*” Adlı Eserin İçeriği

*“Eyledi ol Pâdişâh-ı Zü'l-Celâl
Sadr-i der-Kâ'be-i bezm-ü visâl*

*Ey ki olan Kâ'be için râ-be-râh
Bil ne ise şartını bî-iştibâh”*²⁶

Yukarıda yer verilen dizelerde de ifade edildiği şekliyle, Morali Bahtî haccın önemine vurgu yaparak, hacca gitmek üzere yola düşenlerin haccın şartlarını bilmesinin gerekliliği ile başlamıştır *Menâsik-i Hacc*'ını anlatmaya. Kâbe'nin önemine dair beyitlere yer verilen çalışmanın devamında eserin kaleme alınış gerekçesi şöyle ifade edilmiştir:

*“Çünkü fütûh ola sana bâb-ı hac
Dinle nedir diyeyin âdâb-ı hac*

*Vaz'î kadem eylediğün yerde hep
Menâsikin şartudur anda edeb”*²⁷

23 Gümüşkılıç, *Morali Bahtî'nin*, s. 1-2.

24 Morali Bahtî, *Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc*, 39b.

25 Charlotte Maury, “Illustrations of Morali Bahtî's Poem on the Pilgrimage”, *15th ICTA, International Congress of Turkish Art*, Università degli studi di Napoli, 16-18 Eylül 2015, Napoli.

26 Morali Bahtî, *Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc*, 1b.

27 Morali Bahtî, *Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc*, 2b.

Akabinde haccın Müslümanlar için farz oluşu, hac yapılan ayları, haccın kendi içerisindeki farzları, vâcibleri, umre, ihram vakitleri, ihramın tafsili başlıkları altında hac ibadeti detaylı bir şekilde edebi bir dille ve ayet ve hadislere referansla anlatılmıştır.²⁸ Sonrasında Mescid-i Haram ve içerisinde bulunan yapılar tanıtılmıştır. Makâmât-ı Rubâ'î, hamâmât-ı harem ve aslında bir buk'a olduğunu belirttiği Medrese-i Kâniya burada ismen zikredilmiş yapılar arasındadır. Bu anlatımı Kâbe ve civarının resmedildiği ilk çizim/resim takip etmiştir.²⁹ Buralarda yapılacak ibadet ve dualar sırası ile kaydedilmiştir. Akabinde Mes'a Vadisi, Safa ve Merve'nin resmedildiği bir çizim yer almış³⁰ ve Ebî Kubeys Dağı şöyle anlatılmıştır:

*“Andadır ol-hâne-i meymûn-ı makar
Oldı derûnında Müslimân ‘Ömer*

*Oldı o kâh üzere Bilâl karîn
Eyledi i'lânula tâ zeyn-i dîn”*³¹

Zaman zaman siyer bilgisine de yer verilen yukarıdaki satırlarda Ebî Kubeys Dağı anlatılırken Hazret-i Ömer ve Bilâl'in bu dağın derininde Müslüman oldukları kaydedilmiş, 'Makâm-ı Nebî, Cebel-i Ceddi'l-Kubeys, Mevlud-i Bilâl' başlıkları belirtilen renkli bir çizime de yer verilmiştir.³²

Akabinde 'der-târîf-i Sûku'l-Leyl' başlığı altında, Hazret-i Peygamberin doğduğu yer edebi bir şekilde betimlenmiştir.³³ Sonrasında resmedilen Sûku'l-Leyl tasvirinde, "mevlüd-i Suddîk, mevlüd-i Fâtımâ, Hacer ve Hacer-i Mütekellem" ismen zikredilen mevki olmuştur.³⁴ 'Der-târîf-i Müdde'a' başlığında ise yapılacak her türlü duaya icâbet edilecek mübarek bir mevki' olarak anlatılmıştır.³⁵ Yine remedile Müdde'a mevki'inde 'mevlüd Şeyh Abdulkadir-i Geylânî' başlığı altında bir türbe/makam resmedilmiştir.³⁶ Sonrasında, büyük evliyaların defnedildiği Mu'allâ Makberleri tarif

28 Moralî Bahtî, *Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc*, 3a-7a.

29 Moralî Bahtî, *Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc*, 7b.

30 Moralî Bahtî, *Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc*, 9b.

31 Moralî Bahtî, *Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc*, 10a.

32 Moralî Bahtî, *Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc*, 10b.

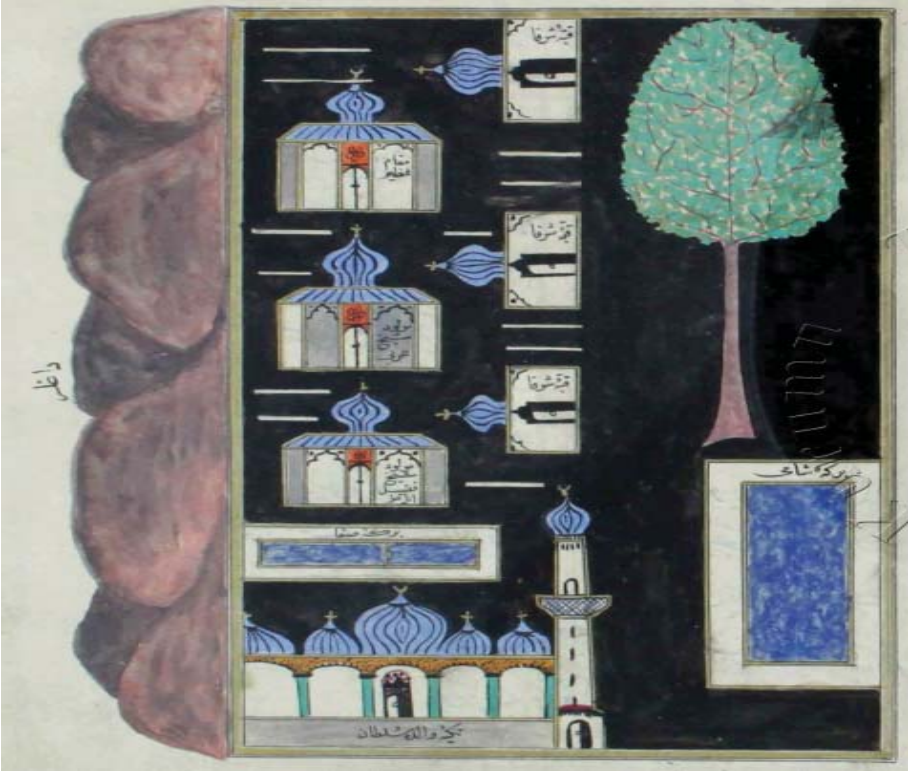
33 Moralî Bahtî, *Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc*, 11a.

34 Moralî Bahtî, *Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc*, 11b.

35 Moralî Bahtî, *Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc*, 11a.

36 Moralî Bahtî, *Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc*, 12b.

edilmiştir.³⁷ ‘Kubbe-i Şurafâ’ ismiyle üç kubbe, ‘Tekye-i Vâlide Sultan’ başlığı altında Hürrem Sultan’ın yaptırmış olduğu imâret, ‘Berke-i Şâmî’ ve ‘Berke-i Safâ’ ismiyle iki havuz, bir makam ve iki evliyaya ait doğum yerleri resmedilmiştir.³⁸

Resim 2: Morah Bahtî, *Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc*, 14a.

‘Cebel-i Nûr’ ve ‘Ğâr-ı Hirâ’ başlıkları altında tarif edilen dağlar, sonraki sayfada resmedilmiştir.³⁹ ‘Cebel-i Sevr’ anlatımı ve resminin takip ettiği hac yolculuğu bahsi, Arafat mevkiinin anlatımı ile devam etmiştir.⁴⁰ ‘Der-ta’rif-i yevm-i ‘arefe’ başlığı

37 Morah Bahtî, *Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc*, 13a-b.

38 Morah Bahtî, *Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc*, 14a.

39 Morah Bahtî, *Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc*, 14b-15a.

40 Morah Bahtî, *Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc*, 15b-16a-b.

altında arefe günü neler yapılacağı anlatılırken,⁴¹ akabinde Arafat Dağı ve Arafat Dağı görüldüğünde okunacak dualar iki ayrı başlıkta anlatılmıştır.⁴² Arafat Dağı'nı betimleyen resimde ise 'Matbah, Berke-i Şâmî, Berke-i Mısrî, Mahmil-i Şâmî, Mahmil-i Mısrî ve Çadır-ı Huccâc' başlıkları ile Arafat Dağı'nda bulunan yapılar ve hacıların yerleşme düzeni resmedilmiştir.⁴³ Hac mekânlarından Müzdelife,⁴⁴ Mina Çarşısı ve Mescid-i Hayfa'nın önemi sırası ile anlatılmış, buralarda okunacak dualara yer verilmiş⁴⁵ ve Müzdelife mevkii⁴⁶ ve çarşı ve mescid de resmedilmiştir.⁴⁷ Hacda ziyaret edilecek mekânlar böylece bahsedilip, resmedildikten sonra, haccın tamamlanmasına engel haller detaylı bir şekilde anlatılmıştır.⁴⁸

Osmanlı Döneminde İstanbul ve Mısır'dan yollanan surrelerin ayrılmaz parçaları arasında Haremeyn'e her yıl gönderilen mahmiller de yer almaktaydı. Mahmil, üzeri altın ve gümüşle bezenmiş yazılar, ipek püsküller, çeşitli nakışlar ve kıymetli taşlarla süslenmiş bir atlasla kaplı dörtgen bir ahşap çerçeve üzerinde dört yüzlü bir piramit şeklinde idi.⁴⁹ İstanbul'dan gönderilene *mahmil-i Hümayûn*, Kahire'den gönderilene *mahmil-i Mısrî* denirdi. Mısır mahmili Hidiv Kasrı önünde yapılan törenin ardından Kahire sokaklarında gezdirilirdi. Mısır surre ve mahmili tamamı karayoluyla veya Süveyş üzerinden Cidde'ye ve bazen de İskenderiye'dne Hayfa'ya denizyoluyla, oradan demiryoluyla Medine'ye olmak üzere farklı güzergâhlardan gönderilirdi. Mısır ve Şam'dan gelen surre ve mahmiller Medine ve Mekte'de törenlerle karşılanır ve Arafat'ta birleşirdi.⁵⁰

41 Moralî Bahtî, *Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc*, 17a.

42 Moralî Bahtî, *Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc*, 17b-18b.

43 Moralî Bahtî, *Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc*, 18b.

44 Moralî Bahtî, *Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc*, 19a.

45 Moralî Bahtî, *Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc*, 20a-b, 21a.

46 Moralî Bahtî, *Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc*, 19b.

47 Moralî Bahtî, *Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc*, 21b.

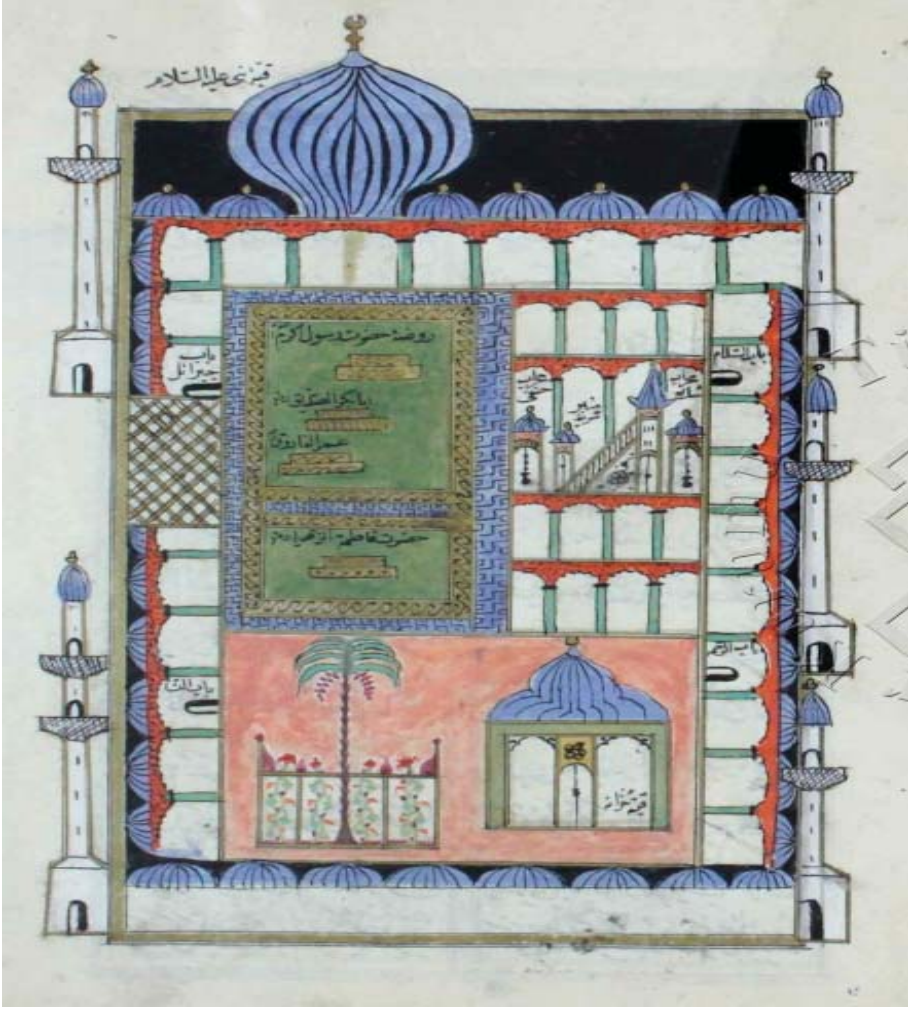
48 Moralî Bahtî, *Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc*, 22a-31b.

49 Surre alayı Şevval ayının on ikisiyle yirmisi arasında Şam'dan hareket eder; Zilkadenin sonundan önce Mekte'ye ulaşılması hedeflenirdi. Şam'dan Medine'ye gidiş ve dönüşte surre alayının muhafazasından *emîr-i hac* sorumlu idi. Haremeyn'de ise en önemli sorumluluk Mekte emirinde idi. Ş. *Tüfan Buzpınar*, "Surre", *TDVİA*, C XXXVII, İstanbul 2009, s. 567-569.

50 Buzpınar, "Surre", 567-68.

Resim 3: ‘Matbah, Berke-i Şâmî, Berke-i Mısırî, Mahfil-i Şâmî, Mahfil-i Mısırî ve Çadır-ı Huccâc’, Morahı Bahtî, *Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc*, 18b.

Resim 4: 'Ravza-i Mutahhara', Morali Bahtî, *Manzûme fi-Menâsiki'l-Hacc*, 33a.

Hac seyahatinin Mekke bahsini, Medine bahsi takip etmiştir. Öncelikle Ravza-i Mutahhara'ya varıldığında nelerin yapılması ve hangi duaların okunması gerektiği yine edebi bir dille ifade edilmiştir.⁵¹ Akabinde Mescid-i Nebevî 'Kubbe-i Nebî aleyhisselâm ve Kubbe-i Huzâne' olmak üzere iki kubbe ve 'Bâbü's-Selâm, Bâbü'r-Rahme,

51 Morali Bahtî, *Manzûme fi-Menâsiki'l-Hacc*, 31b-32b.

Bâbü'n-Nisâ ve Bab-ı Cebrâil' olmak üzere hareme girilecek dört kapı zikredilmiştir.⁵² Medîne'de defenedilmiş mübârek zâtlara ait makamlar zikredilmiş,⁵³ akabinde '*Kal'a-i kadîme*' başlığı altında '*Ravza-i Ezzâc-ı ... , Benât en-nebî (iki kubbe), Kubbe-i İmam Hasan, ... Ravza-i Hazret-i Osman -radiyallahu 'anh'*' başlıkları ile yapılar resmedilmiştir.⁵⁴ Kuba Mescidi ise ayrı bir bahiste ele alınmış ve '*Mescid-i Kuba*' ve civarında bulunan diğer dört mescid de resmedilmiştir.⁵⁵ '*Mescid-i Şerîf-i Resûl-i Ekrem, Ebâ Bekir, Ali ve Selmân-ı Fârisî*' resmedilen diğer dört mescididir. Yine ziyaret ve dua edilecek mescitler başlığı altında bu mescitlere dört mescit daha eklenmiş ve akabinde resmedilmiştir.⁵⁶ Son olarak, Uhud şehitleri anılara, ziyaret edilmeleri tavsiye edilmiş ve '*ashabdan şehitlerin merkadleri*' başlığı altında resmedilmiştir.⁵⁷

Kitabın hac bahsi sona erdiğinde; '*Der-Hâtime-i Kûtâb ve Bâis-i Nazmı*' olarak adlandırılan son kısmında müellif neden hacca gidemediğini anlatmış, eserini nasıl kaleme aldığını, hangi kaynaklara başvurduğunu ve tarihi de zikrederek çalışmasını noktalamıştır. Kâbe ve Hz. Peygamber sevgisi ile dolu olmasına rağmen hacca gidemediği ve yine bu muhabbet vesilesi ile de çalışmasını hazırlamaya gösterdiği ihtimamı şöyle dile getirmiştir:

“Şevk-ı hayâliyle pâr itdi dilim
İrmedi damânuna lûkin elüm

Olmadı bir lahza müsâ'id bana
Sayrefe-i çarh-ı denî dâ'imâ

Şâhid-i ma'nî ile hüsn ü edâ
Âyine-i dilde olup rû-nümâ

Oldı o reşk-ile bu nazm-ı kelâm
Eyledim ol hasret-ile ihtimâm”⁵⁸

Eserin telif tarihi ise farklı bir hesaplama ile eserin sonuna eklenmiştir:

52 Morah Bahtî, *Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc*, 32b.

53 Morah Bahtî, *Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc*, 33a-34b.

54 Morah Bahtî, *Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc*, 34b.

55 Morah Bahtî, *Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc*, 35b.

56 Morah Bahtî, *Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc*, 36a-b.

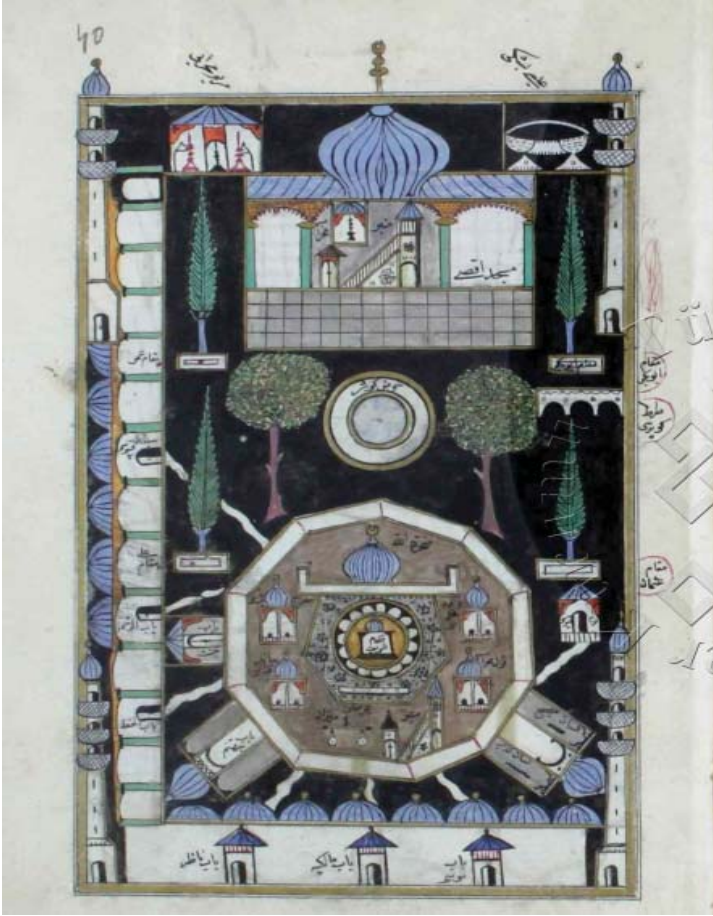
57 Morah Bahtî, *Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc*, 36a-b.

58 Morah Bahtî, *Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc*, 38a.

“İster isen hatmine târîh ola
Kesri üç eksik –ile hisâb ola
Sonra o mikdar tamâm ey püser
Sitte vü hamsîn ü elfden çıkar”

Denilmek sureti ile H. 1053/ M. 1643 olarak kaydedilmiştir.

Çalışmanın son üç sayfası ise hakkında metin içerisinde herhangi bir bilgi bulunmamasına rağmen Kudüs ve el-Halil kentlerinde bulunan Harem-i Şerif'lerin resimleri ile *na'al-i şerif* olarak adlandırılan Hz. Peygamber'in ayakkabıları resmedilmiştir.

Resim 5: 'Harem-i Şerif-i Kudüs-i Şerif', Morah Bahtî, *Manzûme fi-Menâsiki'l-Hacc*, 40a.

Bahtî'de yer alan Kudüs Harem-i Şerîf'inde tasvir edilen yapılar: *İsa Beşiği*, *Meryem Mihrâbı*, *Minber*, *Mihrâb*, *Mescid-i Aksâ*, *Makâm-ı Ebu Bekir*, *Sırat Köprüsü*, *Havz-ı Keuser*, *Makâm-ı Ömer*, *Sebât Kubbesi*, *Makâm-ı Osman*, *Makâm-ı Ali*, *Bâbü'r-Rahme*, *Bâbü'l-Cennet*, *Bâb-ı Hutta*, *Bâb-ı Cehennem*, *Lisân-ı Sahîh*, *Lisân-ı Kazîb*, *Bâb-ı Nâzir*, *Bâb-ı Mâlikiyye Meğâribe*, *Bâb-ı Musa* olarak yer almıştır.

Eserin Diğer Manzumelerle Karşılaştırılması

Çalışmanın bu bölümünde Bahtî'nin çalışması manzum şekilde kaleme alınan ve son yıllarda ortaya çıkan bilgilerle 15. yüzyılın başlarında yaşadığı zannedilen Ahmed Fakih'in *Kûtâbu Evsâfi Mesâcidi's-Şerîfe* adlı eseri ile 17. yüzyılda Nâlî Mehmed Efendi tarafından telif edilen Menâsik-i Hac isimli kaside ile karşılaştırılacaktır. Bu sayede de çalışma konusu eserin benzer ve farklı yönleri ortaya konularak, mevcut literatüre katkıları değerlendirilecektir.

Hacla ilgili kaleme alınan edebî eserlerden en eskisi olarak değerlendirilen '*Kûtâbu Evsâfi Mesâcidi's-Şerîfe*' adlı eserinde Ahmed Fakih bir bölüm arkadaşı ile hacca gitmiş ve bu gezisi sırasında gördüğü yerleri dikkatle seyretmiş, gördüğü yapıların kaç kapısı olduğunu, kubbelerini, sütunlarını, merdiven basamaklarını saymış, enlerini boylarını adımlayarak ölçmüştür.⁵⁹ Kudüs'ü çok beğenen şair hac dönüşünde arkadaşlarından bir bölümü gittiği halde, bir bölümü ile Kudüs'te iki ay kalmıştır. Eserin sonuna eklenmiş olan Kudüs övgülerini Ahmed Fakih'in orada kaldığı sırada yazmış olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁰

Mazıoğlu'nda aktarıldığı şekliyle, yazmanın içerisinde iki kitap vardır. İlki Fakih'in bu eseridir. İkincisi değişik kâğıda değişik yazı ile yazılmış, '*Kûtâbu Beyti'l-Makdis ve'l-Halîl*' adlı daha sonraya ait bir eserdir. Ahmed Fakih'in eseri 1-21. yapraklardır. Harekeli nesihle yazılmış olup, kopya tarihi yoktur.⁶¹ Şairin Kudüs şehri için yazmış olduğu dört övgü eserin sonuna eklenmiştir. Ancak, müstensih dördüncü övgüyü yarım bırakmıştır. Yazmada bütünü ile Ahmed Fakih'e ait olan 389 beyit ve bir mısra bulunmaktadır. Eser Mesnevî biçimindedir.⁶² Eseri dili ve anlatımı bakımından değerlendiren Mazıoğlu, Ahmed Fakih'in bir yandan İnan şiiri örnek-

59 Eser, Hasibe Mazıoğlu tarafından yayına hazırlanmıştır. Bkz. Ahmed Fakih, *Kûtâbu Evsâfi Mesâcidi's-Şerîfe*, yayımlayan Hasibe Mazıoğlu, Ankara, TDK Yay. 1974. Eserin yazması British Museum Doğu Kitapları Bölümü'ndedir. Bkz. British Museum, Turkish Manuscripts hand-list, Or. 9848.

60 Ahmed Fakih, *Kûtâbu Evsâf-ı*, s. 13.

61 Ahmed Fakih, *Kûtâbu Evsâf-ı*, s. 12-14.

62 Ahmed Fakih, *Kûtâbu Evsâf-ı*, s. 14.

lerine benzeyen eser yazarken, bir yandan da millî zevke ve edebiyat geleneğine bağlı kaldığını belirtmiştir.

Öncelikle Ahmed Fakih'in eseri ile kıyasladığımızda; her iki çalışmanın da manzum şekilde kaleme alınmış, edebî bakımdan oldukça kıymetli eserler olduğu açıktır.⁶³ Her iki çalışma da hareketli olup, Arapça ve Farsça kelimeler kullanılmıştır. Her iki çalışma da Mekke ve Medine'nin yanı sıra Kudüs ve el-Halil kentlerini de hac seyahatnâmelerine dâhil etmiştir. Ahmed Fakih, Kudüs'teki Harem-i Şerif'i, yapıları övgüyle ve detaylı bir şekilde dile getirirken, el-Halil'de bulunan imâret *Adesi'l-Halil* başlığı altında detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Bahtî'de ise, aynı Harem-i şerifler yapılar isimlendirilmek suretiyle renkli şekillerde resmedilmişlerdir.

Ahmed Fakih'in bizzat gidip gördüğü yerleri kaleme almış olup, Bahtî hacca gitmeden mevcut kaynaklardan eserini te'lif etmiştir. Bu da Osmanlı'da hac yazma eser literatürünün 17. yüzyıldaki durumunu göstermesi bakımından önemli bir örnek olarak karşımıza çıkmıştır. Bu anlamda hac seyahatnameleri etrafında gelişen bir hac kültüründen söz edilmesi de mümkün gözükmektedir.⁶⁴ Ahmed Fakih'in Şam ve Kudüs tasvirleri oldukça detaylı ve canlıdır. Şöyle ki:

*“Acâyib yir imiş Kuds-i mübârek
Yaratmış anı sun'ından Tebârek*

*Bir ulu şehrdür daşdan kireçden
İçinde bir evi yokdur ağaçdan*

*O yirdedir bilün Sahre vü Aksâ
Gice gündüz ana göz dikse baksa*

*Müzeyyendir münakkasdur müretteb
Cemi'î altun işüdür müzehheb*

*Görince gözüm anı sevdi cânım
Giri gitmei unuttum i cânım³⁶⁵*

63 Değerlendirme için bkz. Ahmed Fakih, *Kütâbu Evsâf-ı*, s. 14; Coşkun, *Menstür Osmanlı*, s. 12-13.

64 Osmanlı döneminde hac literatürünün oluşumunda seyahatnâmelerin rolüne ilişkin bir değerlendirme için bkz. Şerife Eroğlu Memiş, “XVII. Yüzyılda Osmanlı Hac Menzilleri: Rûznâmçeci İbrahim Efendi Kethüdâsı Hacı Ali Bey'in Tuhfetü'l-Huccâc Adlı Risâlesi”, *Gazi Akademik Bakış*, C XIII, S. 26 (2020), s. 269-270.

65 Ahmed Fakih, *Kütâbu Evsâf-ı*, s. 14.

Bahtî’de ise bu canlılık metne ilave edilen resimlerle sağlanmaya çalışılmıştır. Bahsedilen her mekânın arkasına düzenli bir şekilde ve canlı renklerle yapılan resimlere yer verilmiştir. Öte yandan, Ahmed Fakih daha çok mekânların tasvirlerine yer vermişken, Bahtî hac kuralları ve kutsal yerleri tasvir ederken daha çok önerilerde bulunmuştur.

Çalışmanın bu kısmında yer verilecek olan ve 17. yüzyılda Nâli Mehmed Efendi tarafından telif edilen Menâsik-i Hac isimli kasidedir. Bahtî’nin çağdaşı Nâli Mehmed Efendi de 17. yüzyıl Türk edebiyatının ilmiye sınıfına mensup şâirlerindedir. Konevî nisbesiyle şöhret bulan Nâli, yazdığı kaside ve tarih manzumeleriyle Sadrazam Fâzıl Ahmed Paşa’nın teveccühüne mazhar olmuş, medresede hocalık ve kadılık görevleri yapmıştır.⁶⁶

Nâli Mehmed Efendi’nin Menâsik-i Hacc’ı 67+48=115 beyitten oluşan iki kasideden ibarettir. Haccın kaidelerini kaside formunun dışına çıkmadan, icmâlen ve birinci tekil şahıs ekiyle kaleme almıştır. Karataş, bu üslubun onun şiirlerini *menâsik-i hac* mesnevilerinden ayıran en önemli husus olarak zikretmiştir.⁶⁷ Hac kâideleri dışında hacının yaşadığı heyecan, sevinç, mukaddes topraklardan ayrılık, hüznün gibi duygular da dile getirilmiştir. Bahtî’den ayrı olarak Hazreti Peygamberi methettiği münâcat kısmında İsrâ ve Mi’rac hadiselerine de şöyle değinmiştir:

“*Hayâl u ‘akl u endişe değil ol bezme çün mahrem
Ne veh üzere kalem tahrîr ide esrâr-ı isrâyı*” (87b)

“*Şeb-i da‘vet suvâr oldı Burâk’a peyk olup Cibrîl
Sa‘detle hrâm itdi Harem’den gördi Aksâ’yı*” (62a)⁶⁸

Bahtî’de olduğu gibi Nâli Mehmed Efendi de manzumelerinde haccın kurallarını sıralamanın yanı sıra okuyucuya Mekke ve Kâbe’ye ulaşmış olmanın heyecanını yaşatmaya çalışmakta, onlara ömürde bir defa ele geçecek bu fırsatı dua ederek, gözyaşı dökerek iyi değerlendirmelerini tavsiye etmektedir.

Sonuç

Netice itibariyle, çoğu hac kervanının güzergâhı (*menâzil*) ve hac ibadetinin usulüne uygun biçimde yerine getirilmesi (*menâsik*) konusunda hacı adaylarını bilgilendir-

66 Ahmet Karataş, “Nâli Mehmed Efendi’nin Menâsik-i Hac Manzumeleri”, *MÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 42 (2012/1), s. 77-94.

67 Karataş, “Nâli Mehmed”, s. 80.

68 Karataş, “Nâli Mehmed”, s. 87-88.

mek amacıyla telif edilen hac seyahatnâmeleri farklı amaç, bakış açısı ve ifadelerle hac yolculuklarını anlatmaya hasredilmiş metinler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu eserlerden en ayrıntılı ve bilinenlerden birisi de Moralî Bahtî tarafından telif edilen *Manzûme-i Menâsik-i Hac* isimli eseridir. Hac kurallarının ve kutsal yerlerin tasvirlerinin yanı sıra şairin hacla ilgili önerileri çokça zikredilmiştir. Mekke ve Medine'nin yanı sıra Kudüs ve el-Halil kentlerinde bulunan kutsal mekânların renkli tasvirlerine de yer verilen çalışma, tasvir ettiği mekânları topografyaları ile belgelemekle birlikte, bu anlamda diğer hac seyahatnamelerinden ayrılmaktadır.

Öte yandan, Bahtî, hacca gitmediği halde, hacca giden insanların anlattıklarından içinde büyük bir hacca gitme isteği oluşması sonucunda yazdığını belirttiği eserinde, Arapça ve Farsça alıntılara ve Molla Câmî'ye referansla hacca gidenlerin kaleme aldığı eserlerden faydalandığını eklemiştir. Bu da 17. yüzyılda Osmanlı'da hac literatürü bağlamında başvurulabilecek seyahatnamelerin mevcut olduğu düşüncesini kuvvetlendirmiştir. Bu eserlerin tespit edilerek, tarihi bir açıdan değerlendirilmesinin; hem ilgili dönemde gerek Osmanlı toplumuna gerekse vakıf yapılarına, mimari eserlere, menzil, ziyaretgâh ve şehirlere dair ihtiva ettikleri tafsilatlı bilgilerin açıklanması ve bahse konu hac literatürünün kapsamının belirlenmesi gibi pek çok yönden önemli yararlar sağlayacağı açıktır.

Kaynaklar

El Yazması Eserler

Bahrî, *Üsküdar'dan Şam'a Kadar Konaklar*, Süleymaniye Ktp., Mihrişah Sultan, no: 322/5.

Bahtî, *Menâzîl-ft-Menâsiki'l- Hâcc*, 22b, Süleymaniye Ktp., Aşir Efendi, no: 123.

Bahtî, *Manzûme-i Vasîyeti Birgivi*, Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi, 06 Hk 4384.

Bahtî, *Manzûme*, Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi, 05 Ba1515.

Bahtî, *Manzûme-i Vasîyeti Birgivi*, Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi, 06 Hk 4384.

Moravî Bahtî, *Manzûme*, Amasya Beyazıt Yazma Eserler Kütüphanesi, 05 Ba 1515.

Cûdî, *Merâhilü Mekke mine'ş-Şâm*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, no: 4886/3.

Tetkik Eserler

Aksoy, Hasan Kâmil, *Hayatı-Eserleri ve Menâsik-i Hacc'ı*, (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2005.

Aksoyak, İ. Hakki, *Nâtk Mehmet Efendi, Tuhfe-i Nâtk*, Ketebe Yay., İstanbul 2000.

Anderson, Benedict, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, rev. Ed., Verso, London NewYork, 1991.

Arıç, Dilara Pınar, *Sünbülî Sinân'ın Menâsik-i Hacc'ı (Giriş-İnceleme-Tenkitledi Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, (Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne 2015.

Ayata, Bilgehan, *Diyarbakırlı Molla Mustafa'nın Menâsik-i Hacc Adlı Eseri Üzerine Bir Dil İncelemesi*, (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2013.

Buzpınar, Ş. Tufan, "Surre", *TDVİA*, C XXXVII, İstanbul 2009, 567-569.

Coşkun, Menderes, "Osmanlı Edebiyatındaki Hac Seyahatnamelerinin Tipleri", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim: Milleterarası Kongresi* (12-15 Nisan 1999), 2001, s. 189-194.

Coşkun, Menderes, "Osmanlı Hac Seyahatnâmelerinde Hac Yolculuğu", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C IV, Ankara 2000.

Coşkun, Menderes, "Stations of the Pilgrimage Route From Istanbul to Mecca via Damascus on the Basis of the *Menâzilü't-Tarîk ilâ Beyti'llâhi'l-Atîk* by Kadri (17th century)," *Osmanlı Araştırmaları*, XXI, İstanbul 2001.

Coşkun, Menderes, *Ottoman Pilgrimage Narratives and Nabi's Tuhfetü'l-Haremeyn*, (Durham Üniversitesi 1999, Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Çelebi, Asaf Halet, *Molla Câmî*, Ankara 2002.

Çelik, Tarık, *Yusuf Sinaneddin bin Yakub'un Menâsik-i Hac İsmli Eseri (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, (Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karabük 2016.

Dündar, Şule, "Saîd b. Ebî Arûbe ve "Kütâbu'l-Menâsik" Adlı Eserindeki Rivayetlerin Değerlendirilmesi", (Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Hadis Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2011.

Eickelman, Dale F. and James Piscatori (ed.), *Muslim Travellers: pilgrimage, migration, and the religious imagination*, Routledge, London 1990, s. 69-84.

Elipek, Abdulkerim, *Bahtî'nin Manzum Bir Eserinin Transkripsiyonlu Metni ve İncelenmesi*, (On dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun 2015.

Eroğlu Memiş, Şerife, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Hac Menzilleri: Rûznâmçeci İbrahim Efendi Kethüdâsı Hacı Ali Bey'in Tuhfetü'l-Huccâc Adlı Risâlesi", *Gazi Akademik Bakış*, C XIII, S. 26 (2020), s. 269-270.

Eroğlu Memiş, Şerife, "17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı Mısır Hac Güzergâhı-Kahire'den Mekke'ye Hac Menzilleri", *Kadim Akademi SBD*, C IV, S. 2 (2020), s. 39-63.

Faroqhi, Suraiya, *Hacılar ve Sultanlar, (1517-1638)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1995.

Gül, Âmine, *Abdurrahman Gubârî'nin Hayatı, Eserleri ve Menâsik-i Hac Adlı Eseri (Edisyon Kritik)*, (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006.

Gümüşkılıç, Mehmet, *Moralî Bahtî'nin Menâsiki Haccı, Giriş-Dil İncelemesi-Metin-Sözlük-İndeks-Tıpkı Basımı*, Akademi Titiz Yay., İstanbul 2013.

Karataş, Ahmet “Nâlî Mehmed Efendi'nin Menâsik-i Hac Manzumeleri”, *MÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 42 (2012/1), s. 77-94.

Kavas, Ahmet, “Afrikalı Sultanların Destanlaşan Hac Seyahatleri”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 18 (2008), s. 89-102.

Kiel, Machiel, “Vidin”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C XXXXIII, İstanbul 2013, s. 103-105.

Kiel, Machiel, “İzdin”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C XXII, İstanbul 2001, s. 505.

Mazıoğlu, Hasibe, haz., *Ahmed Fakih: Kûtâbu Evsâfi Mesâcidi's-Şerîfe*, Ankara 1974.

Maury, Charlotte, “Illustrations of Morali Bahti's Poem on the Pilgrimage”, *15th ICTA, International Congress of Turkish Art*, Universita degli studi di Napoli, 16-18 Eylül 2015, Napoli.

El-Moudden, Abderrahmane, “The ambivalence of *rihla*: community integration and self-definition in Moroccan travel accounts, 1300-1800,” in *Muslim Travellers: pilgrimage, migration, and the religious imagination*, eds. Dale F. Eickelman and James Piscatori Routledge, London 1990, s. 69-84.

Naganawa, Norihiro. “The hajj making geopolitics, empire and local politics: A view from the Volga-Ural Region at the turn of the nineteenth and twentieth centuries,” in *Central Asian Pilgrims: Hajj Routes and Pious visits between Central Asia and Hijaz*, eds. Alexandre Papas-Thomas Welsford, Thierry Zarcone, Berlin 2012, s. 168-198.

Okumuş, Ömer “Câmî”, *DİA*, C VII, İstanbul 1993, s. 94.

Özuygun, Ali Rıza ve Şefika Yapıcı, “Bosnalı Hacı Yusuf Livnjak'ın Hac Seyahatnamesi”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, (1), 2004, s. 36-74.

Togan, Zeki Velidi “Câmî”, *İA*, C III, İstanbul 1977, 16.

Tosheva, Sharifa, “The pilgrimage books of Central Asia: routes and impressions (19th and early 20th centuries”, *Central Asian Pilgrims: Hajj Routes and Pious visits between Central Asia and Hijaz*, Alexandre Papas-Thomas Welsford, Thierry Zarcone, (eds.), Berlin 2012, s. 234-249.

Yaran, Rahmi, “Hac” maddesinin literatür alt maddesi, *DİA*, C XIV, 1996, s. 410-413.

Zavotçu, Gencay *Şehr-i Mâr-Şâde Seyyid Mehmed Rızâ Hayatı, Eserleri, Edebî Kışılığı ve Tezkiresi*, Kocaeli 2009.